

ÁBTL - I. - 3.2.1. - Bt-836

Straub F. Brunó

ÁBTL - I. - 3.2.1. - Bt-836/47/1

===== Orosz Ferenc =====

/// **Biokémikus, akadémikus, „Kutató”**

Straub F. Brunó és az állambiztonsági szolgálat¹

Sokakat megdöbbenett (e sorok íróját is, aki Straub F. Brunó² igazgatása alatt kezdte pályáját az MTA SZBK Enzimológiai Intézetében), amikor 2023 végén megjelent Szekér Nóra *Fedőneve Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése* című könyve,³ amely szerint az állambiztonsági szervek Straub F. Brunót „Kutató” fedőnéven informátorként, majd titkos munkatársként foglalkoztatták, aki a nemzetközi tudományos élet szereplőiről, főként emigráns magyar kutatókról, köztük mentoráról, Szent-Györgyi Albertről jelentett.⁴

Jelen írás ennek ment utána az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) található dokumentumok alapján. Straub F. Brunónak mind a B- (beszervezési), mind az M- (munka) dossziéja megmaradt, nem esett az iratmegsemmisítések áldozatául. A B-dosszié⁵ elsősorban Straubról tartalmaz jellemzése-

1 = Jelen tanulmány az *Élet és Irodalomban* megjelent írás (Orosz 2024: 8–9) további forrásokat is felhasználó, lényegesen kibővített változata.

2 = Straub F. Brunó (Nagyvárad, 1914. január 5. – Budapest, 1996. február 15.) a XX. századi magyar biokémia, de talán még inkább a tudánypolitika kiemelkedő alakja. „Szent-Györgyi Albert legkitűnőbb munkatársa”, az aktív fölfedezője, kétszeres Kossuth-díjas (1948, 1958) tudós, egyetemi tanár Szegeden (1945–1949), majd Budapesten (1949–1970), az MTA alelnöke (1967–1973, 1985–88), a Szegedi Biológiai Központ alapító főigazgatója (1970–78), az MTA Biokémiai (majd Enzimológiai) Intézetének igazgatója (1960–1985); hazai és nemzetközi tudományos és (tudomány)politikai szervezetek vezető tisztségviselője (pl. Országos Béketanács, Nemzetközi Atomenergia-ügynökség). 1988 és 1989 között a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának utolsó elnöke.

3 = Szekér, 2023. Ezúton köszönöm meg Szekér Nórának kéziratom gondos átolvasását és értékes tanácsait, valamint Szabóné Kozma Györgyinek, az ÁBTL munkatársának segítségét.

4 = Szekér, 2023: 241–243, 247–248. A jelen tanulmány sem kerülheti ki, hogy kitérjen Straub és Szent-Györgyi kapcsolatára, de ezt visszafogottan teszi, tekintettel Szekér Nóra kitűnő munkájára.

5 = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. „Kutató” B- (beszervezési) dosszié.

ket, életrajzokat, környezettanulmányokat, jelentéseket, κ-ellenőrzés⁶ során felnyitott leveleket, míg az M-dosszié⁷ a „Kutató” által adott jelentéseket. A kutatásba – a teljesség igénye nélkül – bevontam néhány olyan dokumentumot is, ahol Straub-ról jelentettek.

= = = Beszervezés hazafias alapon

Straub F. Brunó beszerzése először 1955-ben merült fel, egy angliai útja előtt.⁸ A beszerzéssel Pálfi József r. főhadnagyot bízták volna meg, aki 1947 óta ismerte Straubot („1954-ig egy területen dolgoztunk”), és tegező viszonyban volt vele. Akkor elvetették a tervet, csak 1958-ban tértek vissza rá, és Pálfi kapta meg a feladatot.⁹ A beszerzés „fokozatosan” és „hazafias meggyőződés alapján” történt. (A „hazafias meggyőződés” annyit tesz, hogy elvileg nem kellett a beszerzendőt zsarolni, presszionálni. Valójában az állambiztonság az esetek többségében, 80-90%-ban ebbe a kategóriába sorolta az ügynökeket, olyan esetekben is, ahol egyértelműen nyomást gyakoroltak az illetőre, vagy zsarolták). Pálfi 1958-ban többször találkozott Straubbal; a találkozók alapján úgy ítélte meg, hogy Straub nyitott az együttműködésre („az egész beszélgetés inkább baráti, mint hivatalos formában folyt, ami biztosíték arra, hogy Straub professzort sikerül operatív felhasználni”; „határozottan és nyíltan felvetette, hogy hajlandó velünk az együttműködésre, szívesen áll a rendelkezésünkre”).¹⁰ Az ezekről az előzetes találkozókról készült jelentésekben és a beszerzési javaslatban nincs nyoma annak, hogy akkori vagy korábbi politikai magatartása miatt gyakoroltak volna nyomást rá, vagy hogy anyagi/természeti ellenszolgáltatást ajánlottak volna az együttműködéséért.¹¹ Végül 1959. január 16-án valósult meg a beszerzése „Kutató” fedőnéven. A dosszié fedőlapján minősítésként áthúzva az „inf.” (informátor), majd utólag javítva a titk mt (titkos munkatárs) megjelölés szerepel. (Megjegyzendő: szokatlan, hogy „Kutatót” beszer-

6 = = Postai küldemények operatív ellenőrzése, melynek során az állambiztonsági szervek a bizalmas nyomozás alatt álló személy postai küldeményeit felbontották, illetve esetenként elkobozták.

7 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. „Kutató” M- (munka) dosszié.

8 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Jelentés 1955. október 8.

9 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 7–9. Javaslat Straub F. Brunó beszerzésére, 1958. augusztus 5.

10 = = Jelentés Straub F. Brunóval történő beszélgetésről, 1958. augusztus 5. ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 21–22. Jelentés Straub F. Brunó akadémikus beszerzéséről, 1959. január 16.

11 = = Straub társadalmi pozíciója – kétszeres Kossuth-díjas akadémikus (a második díjat éppen 1958-ban kapta), az Országos Béketanács alelnöke (szintén 1958 óta), az Országos Atomenergia Bizottság egyik vezetője stb. – miatt szóba sem jön, hogy zsarolhatták volna. Az anyagiakra pedig nem volt rászorulva; rengeteget utazott, és a róla készült jellemzések/jelentések szerint igen jó anyagi körülmények között élt.

vezése után is évekig „informátor”-ként jelölik, holott az informátornak az esetek többségében még nincs fedőneve és nincs is beszervezve.¹²⁾

A beszervezést a BM II/5 (belsőreakció-elhárító) osztálya végezte, melynek vezetője ekkor a hírhedt Hollós Ervin alezredes volt; közelebbről a II/5-f alosztály, aminek a feladata elvileg az ifjúság és a sport területén történő elhárítás, azonban az egyetemi oktatók és az MTA is ide tartoztak.¹³ Feladatait is meghatározták: 1) nyugati utazásai során hírszerző jellegű feladatok ellátása; 2) az OAB (Országos Atomenergia Bizottság) izotópbizottságának ellenőrzése (Straub volt a bizottság elnöke).¹⁴ Bár a beszervezőjével folytatott egyik 1958-as beszélgetés során részletesen beszélt a bizottság működéséről, annak nincs nyoma, hogy a 2) feladattal kapcsolatosan bármit jelentett volna. Egyébként is, 1959–60-ban egyetlen jelentést adott egy osztrák biokémikusról, aki feltehetően az amerikai hírszerzésnek dolgozott.¹⁵ Ennek stílusa tükrözi a megszokott ügynöki jelentéseket: „*Straub professzorral beszélt, aki elmondta...*” Ez a fordulat csak itt szerepel, későbbi jelentéseiben nem. Ezt még Pálfinak adta, majd valamikor az 59-es év folyamán új tartótisztet kapott, Szluka Endre r. főhadnagy személyében.¹⁶

= = Adalékok a Straub-életrajzhoz

A beszervezés előkészítése során természetesen megtörtént Straub priorálása, a hálózatoknál fellelhető, rá vonatkozó adatok összegyűjtése. Ezek között van egy 1952-ből származó környezettanulmány és egy 1955-ös jelentés is. Ezekből érdekes, kevésbé ismert adalékok derülnek ki Straub fiatalabb éveiről. Érdemes lehet néhányról szólni ezek közül.

Egy 1952-ben készült Szolgálati jegy szerint, amit az ÁVH I-2-e alosztály állított ki, „*vezető tagja volt a klerikális, fasiszta [!] Emericana Bajtársi Egyesületnek, valamint a szegedi Szent Imre Kollégiumnak. 1943-ban ő tartotta az emlékbeszédet Glattfelder Gyula püspök temetésén.*”¹⁷ (Későbbi állambiztonsági jellemzések is

12 = = A „titkos munkatárs” megjelölés először egy 1963. március 14-i BM III/I-4-F alosztályi határozatban szerepel (ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 43. 1963. Határozat „Kutató” fn. titkos munkatárs B és M dossziéjának felülvizsgálásáról. 1963. március 14.). Ettől kezdve a jelentésekben is így nevezik. Mindazonáltal még 1964-ben is előfordult az (áthúzott) informátor megjelölés javítása titkos munkatársra. Két 1961-es dokumentumban (ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 36–37. Szolgálati jegy, 1961. október 2.; Szőke Tibor r. fhdgy. jelentése, 1961. szeptember 30.) „ügynök” a megnevezése.

13 = = Takács, 2010: 1–18.

14 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 5. „Milyen feladatokat kapott?”, d. n.

15 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 28–29. „Kutató” fn. informátor jelentése Hoffmann Osztenhof bécsi biokémikusról, 1959. március 26.

16 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 32–33. Jelentés, 1959. november 10.

17 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szolgálati-jegy, 1952. július 8. Egy korabeli újságcikk szerint nem a temetésen, hanem másfél hónappal később a püspök arcképének leleplezésekor mondott emlékbeszédet. „Az elhunyt főpásztor arcképének leleplezése”. *Délmagyarország*, 1943. október 19. 5.

„klerikális beállítottságú”-nak mondták, s kiemelték felesége és anyósa befolyását, akik rendszeres templomba járók voltak.) Az információ valós, Straub 1933–44 között a szegedi Foederatio Americana katolikus bajtársi egyesület szegedi „corporatio”-jának egyik vezetője volt, 1933/1934. tanévben az „orvosblokk seniora”, 1933–44 között „prior”.¹⁸ Érdemes megjegyezni, hogy a harmincas években több éven keresztül, így Straub szeniorsága idején is az orvosblokk tanár-elnöke Dr. Rusznyák István egyetemi tanár, „nagyúr”, az MTA későbbi elnöke (1949–1970) volt.¹⁹ Közismert Rusznyák zsidó származása, 1944 júliusában deportálták, ami mutatja, hogy mennyiben is volt fasiszta a szervezet. Alapszabálya szerint „*az Emericana célja a magyar egyetemek, főiskolák és főiskolai jellegű intézeteknek jelenlegi és volt, katolikus hallgatóit színeket viselő Corporatiókban, ill. önálló Conventekben egyesíteni, ezeket egységesen irányítani; tagjait a gyakorlati katolicizmusra és hazafiságra nevelni és ebben megtartani*”.²⁰ Az Emericana országos szerepéről írja Újváry Gábor, hogy „*a korszak egyik legnagyobb és legtekintélyesebb társadalmi és ifjúsági szervezeteként döntően befolyásolta a felsőoktatási intézmények és jó néhány település egyesületi életét. Az erkölcsi értékek megbecsülésére tanítva, a társadalmi keretek »fontolva haladó« változtatásáért, ám alapvetően változatlan fenntartásáért harcolva a baloldal és a szélsőjobboldal alternatíváját is elutasítva egyszerre volt német-, nyilas-, szovjet- és kommunistaellenes*.”²¹ Ebből a szempontból megjegyzendő, hogy Straub első felesége, Lichtneckert Erzsébet, akit 1940-ben vett feleségül,²² anyai ágon zsidó származású, katolizált családból származott;²³ erre Straub is utal a szolgálat számára készített 1959-es önéletrajzában.²⁴

Egy másik érdekes adalék, amit több dokumentum is megemlíti, arra vonatkozik, hogy Szent-Györgyi Alberthez és számos munkatársához hasonlóan, akik a negyvenes évek második felében elhagyták az országot, és jórészt az USA-ba emigráltak, Straub is foglalkozott a távozás gondolatával.²⁵ Korábbi oxfordi munkatársa, Emil Smith szerzett számára egyéves ösztöndíjat.²⁶ Az út végül kútba esett, mert nem kapott vízumot, de Straub megkezdte az utazási előkészületeket. Párttagkönyvét (1945 szeptembere óta volt tag) visszaadta a szegedi pártbizottság titkárának, Zöld Sándornak, mondván, hogy az USA-ba megy, mert „*nem hajlandó*

18 = = Vajda, 2012: 46–79.

19 = = Uo. 59.

20 = = Idézi Vajda, 2012: 49.

21 = = Újváry, 2010: 720–721.

22 = = Bejegyezve a szegedi házassági anyakönyvben 617/1940 sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L9QF-QZSS>

23 = = Bejegyezve a mezőberényi házassági anyakönyvben 4/1915 sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9GB4-T2P>

24 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 24–26. Straub F. Brunó önéletrajza, 1959. március 3.

25 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szolgálati-jegy, 1952. július 8.

26 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 52. „Kutató” fn. informátor jelentése, 1961. október 17.

a Párt [!] kedvéért tönkre tenni a karrierjét”.²⁷ A kiutazás meghiúsultával, egy év múlva visszakérte a tagkönyvét. (Zöld később belügyminiszter lett. A koncepciók perек idején, letartóztatásától félve, 1951-ben öngyilkos lett.) 1956-ig maradt párttag, az MSZMP-be nem lépett be.

„Kutatót” a szervezéssel párhuzamosan, sőt még azt követően is tovább ellenőrizték („fokozatos ellenőrzés alá vonjuk több oldalról”).²⁸ Jelentést kértek róla egyik kollégájától, az „Adjunktus” fedőnevű informátortól, aki az Orvostudományi Egyetem Orvosi Vegytani Intézetben volt a beosztottja.²⁹ K-ellenőrzés során felbontották külföldről érkező és oda küldött leveleit. Különösen érdekes az 1959 áprilisában érkezett két levél, amelyet hivatalosan külföldön dolgozó kutatók írtak, „Kedves Professzor Úr” megszólítással. Stockholmból Szabolcsi Lászlóné (később akadémikus és Straub második felesége), Párizsból Ullmann Ágnes (1960-ban végleg elhagyta az országot, és a párizsi Pasteur Intézet egyik vezető kutatója, tudományos igazgatója lett) írt Straubnak.³⁰ Később mindkettőjükről adott jellemzést a szolgálat számára: Szabolcsiné kongresszusokra utazott, Ullmann mint disszidens került sorra.³¹ Ma már egészen abszurd mozzanatként hat, hogy „K-ellenőrzés alá vonták” a gimnazista lánya (Straub Mária) részére szintén középiskolás szegedi unokatestvére által küldött levelet is.³²

Ekkoriban (1959. május 5-én) készült „Tóbiás” fn. ügynök jelentése Straubról, az „v. osztály” kérésére.³³ Tóbiást, alias Dr. Erdős Tamást a II/2 (kémelhárítás) osztály foglalkoztatta.³⁴ Erdős 1945 után a pártközpont értelmiségi osztályán dolgozott, majd a Magyar Tudományos Tanács Titkára volt, ami komoly tudománypolitikai hatalmat jelentett. Straubot igen jól ismerte, együtt dolgoztak Szent-Györgyi mellett Szegeden. Ebben az időben a fent említett és Straub intézetében dolgozó Ullmann Ágnes férje volt. A házaspár 1960-ban kalandos mó-

27 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szolgálati-jegy, 1952. július 8.

28 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 9. Javaslat Straub F. Brunó szervezésére, 1958. augusztus 5.

29 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 30. Adjunktus fn. informátor jelentése Straub F. Brunóról, 1959. június 19.

30 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szabolcsi Lászlóné levele Straub F. Brunónak, 1959. április 12.; Ullmann Ágnes levele Straub F. Brunónak, 1959. április 21.

31 == Szabolcsinéről lásd bővebben: Orosz–Vértessy, 2021: 88; Ullmannról: Venetianer, 2020: 1194–1201.

32 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Gaál Vera levele Straub Máriának, 1959.

33 == ÁBTL 3.1.2. M-13999. 20–28. Jelentés Straub F. Brunóról, 1959. május 5. „Tóbiás”-t a BM II/2 (kémelhárító) osztálya foglalkoztatta. Ehhez az osztályhoz fordult információért a „Kutató”-t foglalkoztató BM II/5 osztály. Jelentései az ÁBTL 3.1.2. M-13999 és az ÁBTL 3.1.2. M-13999/1 „Tóbiás” M-(munka) dossziékban találhatók.

34 == Az ügynök a munkadossziéjában található részletes önéletrajz, valamint jelentései alapján egyértelműen azonosítható. ÁBTL 3.1.2. M-13999/1, 16–38. Önvallomás. Lásd még Venetianer, 2020: 1196.

don illegálisan Franciaországba távozott.³⁵ Straub szervezési dossziájának egyik dokumentuma, a Pálfi József által készített szervezési javaslat³⁶ szerint 1956 előtt Erdős a pártközpontból, illetve az orvosegyetemről való eltávolítása után Straub révén kapott „igen komoly” állást és „a professzor támogatását ma is élvezi”. Szól arról is, hogy Erdősnek 1956-ban jelentős szerepe volt a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában. Emiatt letartóztatták, majd szervezték. Ez utóbbi tény azonban nem szerepel az idézett iratban.

A jelentés nem része Straub dossziéinak, hanem Tóbiás munkadossziájában található.³⁷ A rendkívül alapos jellemzés jól megragadja Straub tudománypolitikai helyzetét: „... a Párt [!] és állami vezetés egyre több bel-és külföldi feladattal bízta meg Straubot, és lassan – régebbi tudományos sikerei és jelenlegi politikai magatartása alapján – kelet és nyugat felé egyaránt valóságos »kirakattudóssá« fejlesztették”.

Emellett olyan pontokra is rávilágít, amelyek a szervezési dossziében található jellemzésekben, jelentésekben és önéletrajzban nem vagy kisebb súllyal szerepelnek. A legérdekesebb talán Straub baloldali szimpátiájának gyökereit illető megjegyzése:

„Politikai szempontból is jelentős volt a cambridgei [sic!] tanulmányút [1937–1939], mert abban az intézetben számos fiatal kutató dolgozott, akik az angol Kommunista Párt aktív tagjai voltak. Straub ezekkel szoros barátságot kötött, mely a mai napig fennmaradt. Straub nemcsak az elvi kérdésekkel, hanem a párttagsággal az adott helyzetben járó aprómunka részleteivel is megismerkedett és maradandó benyomásokkal tért haza. Politikailag nem volt aktív, de baráti körében lényegében kommunista álláspontot foglalt el, számos angol nyelvű haladó könyvet hozott haza és azokat baráti körben terjesztette.”

Az információ valódiságának megerősítését láthatjuk Straubnak amerikai újáról adott saját jelentésében, amelyre majd a munkadosszié tárgyalásakor térek ki.³⁸

A biokémiai kutatás hazai történetének szempontjából érdekesek az MTA Biokémiai Intézetével kapcsolatos megjegyzések: „Itt kell megemlíteni azt az ellentétet, mely Straub és az MTA Biokémiai Intézetének vezetője, a Sztálin-díjas Szörényi professzor között támadt. Ennek a sok szóbeszédre okot adó ellentétnek semmi tárgyi alapja nem volt és ezt főleg a két intézetben [Orvostudományi Egyetem Orvosi Vegytani Intézet és MTA Biokémiai Intézet] dolgozó azon »párttagok« szították, akik nagypolgári származásuk miatt érzett kisebbségüket fontoskodással és túlzott »vonalasságukkal« a szovjet tudományt lényegében lejárató egyoldalúságukkal és nagyképszerűsködésükkel kívánták ellensúlyozni. [...] Visszas a Szörényi

35 == Venetianer, 2020: 1195–1197.

36 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 9. Javaslat Straub F. Brunó szervezésére, 1958. augusztus 5.

37 == ÁBTL 3.1.2. M-13999. 20–28. Jelentés Straub F. Brunóról, 1959. május 5. A következő idézetek helye uo.

38 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 52. „Kutató” fn. informátor jelentése, 1961. október 17.

*professzor halálával megürült MTA Biokémiai Intézet helyzete is, melynek vezetéséről ma – félévvel Szörényi halála után – se történt még döntés. Straub bizonynyal megfelelő vezetője lenne ennek a jól felszerelt intézetnek, melynek jelenlegi tagjai között nincs vezetésre érett biokémikus.”*³⁹

Szörényi halála óta ekkor (1959. május 5.) valójában még négy hónap sem telt el, hiszen az év január 17-én hunyt el; a sors különös játéka folytán a Straub beszervezését követő napon. Azonban Erdősnek („Tóbiás”) többszörösen is igaza lett: végül valóban Straubot nevezték ki igazgatónak, egyetemi intézeti állásának meghagyásával, azonban csak 1960 tavaszán, több mint egyéves interregnum után. A hosszú várakozás oka nem ismert; az MTA által kiküldött bizottság (melynek Straub is tagja volt) már 1959 márciusában meglátogatta az intézetet, az erről készült jelentést október 30-ára datálták, de az nem tesz javaslatot az utódlásra.⁴⁰

= = A tudományos-műszaki hírszerzés szolgálatában

1960 decemberétől Straubot a hírszerzés vette át (BM II/3-F, illetve az 1962-es átszervezést után a BM III/I-4-F alosztály – tudományos-műszaki hírszerzés), és új tartótisztet (Antal Sándor r. százados, később őrnagy) is kapott, aki szinte rögtön részletes jellemzést kért a „Kutató” által ismert külföldön dolgozó magyar biokémikusokról.⁴¹ Néhány név: Ács György, Ullmann Ágnes, Erdős Tamás, Laki Kálmán, Lengyel Péter, Popják György, Szent-Györgyi Albert, Szent-Györgyi András. Ettől kezdve lényegesen többet foglalkoztatták. Általában nyilvános helyen, leginkább presszókban találkozott tartótisztjeivel; szerepel azonban a helyszínek között a „Kormos” fn. lakás is. Egyik „kedvenc” találkahelye volt a Karolina úti munkahelye közelében található Karolina presszó. Szinte valamennyi jelentését szóban adta, amit a gyakran változó tartótisztjei jegyeztek le. Emiatt néha nyilvánvaló tévedések/pontatlanságok is vannak a jelentésekben. Pl. egy 1964-es jelentés, amelyben a New York-i 6. Nemzetközi Biokémiai Kongresszusra (IUB Congress) kiutazó magyar résztvevőket jellemzi, azt írja az 1906-os születésű Balóné Banga Ilonáról, Szent-Györgyi azon kevés munkatársainak egyikéről, akik Straubhoz hasonlóan itthon maradtak, hogy „*mintegy 40 éves*”. Straub, aki évekig együtt dolgozott vele, ilyen biztosan nem mondhatott a nála jóval idősebb egykori kolléganőjéről.⁴² Ugyanitt Szabolcsi Lászlónéről olvashatjuk, hogy „*pártonkívüli, igen agilis fiatal kutató, élete első komolyabb kongresszusán vesz most*

39 = = ÁBTL 3.1.2. M-13999. 20–28. Jelentés Straub F. Brunóról, 1959. május 5.

40 = = Akadémiai Levéltár, Erdei Ferenc MTA főtitkára irattára, 11. pallium, 16. szám, 11279/59. Ernst Jenő, Jelentés az MTA Biokémiai Intézetében végzett vizsgálatról. 1959. október 30.

41 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 36–37. Jelentés, 1960. december 28.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 5–16. „Kutató” fn. kapcsolat jelentése, 1959. február 7.

42 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 91–93. Jelentés „Kutató”-val való találkozóról, a New York-i biokémiai kongresszus kapcsán, 1964. június 23.

részt”.⁴³ Valójában Szabolcsiné párttag, 40 éves, és már 1958-ban is részt vett egy ugyanilyen kongresszuson (4. Nemzetközi Biokémiai Kongresszus, Bécs), ahol a magyar delegációt Straub vezette.⁴⁴ A tartótiszt (Liptai László) ez alkalommal különösen indiszponált lehetett, mivel Wollemann Mária biokémikust Wollmann Mihályként említi.⁴⁵

Straubnak elsősorban külföldi tudósokról kellett véleményt és adatokat szolgáltatnia, különösen külföldi útjai alkalmával. Útjai előtt eligazították, hogy ki és mi lehet érdekes a hírszerzés számára. Kiemelten érdeklődtek az emigráns magyar kutatók iránt. Szakmai és emberi szempontból is jellemezte őket, és kitért – ha tudott róluk – itthoni rokonaikra, kapcsolataikra is. Kint nem készíthetett írásbeli anyagot róluk, itthon kellett beszámolnia. Szent-Györgyi Albert, mint Straub egykori mestere, többször is célkeresztbe került, a szintén az USA-ban dolgozó egykori tanítványával, Laki Kálmánnal együtt.

A véleményei változatosak; egyesekről kifejezett jóindulattal, míg másokról tárgyyszerűen, a szubjektív állásfoglalást mellőzve ír. Az előbbire példa a Laki Kálmánról⁴⁶ írt első jellemzése (amit továbbiak követtek): *„Laki Kálmán. 52 éves paraszt származású ember. Nagyon nehéz körülmények között élt. Értelmes ember. Azért ment Amerikába, mert félt a háborútól, nem politikai okai voltak. A paraszt pártnak [sic!] volt tagja, 1947-ben disszidált. Bethesdaban él jelenleg. Az Egyesült Államok Közegészségügyi Intézetében dolgozik. 1958-ban találkoztam vele Bécsben a nemzetközi kongresszuson. Biokémiai területen dolgozik, véralvadás kérdéseivel foglalkozik. Három testvére él Magyarországon. /Szanszkrit nyelvvel is foglalkozik magánszorgalomból./ Néha levelet váltottunk időnként. Európától nagyon fél. Nyugodt ember, megelégedett. A mostani témája elég érdekes. Nem utasítaná vissza a felkeresést. Családja van, fia 19 éves.”*⁴⁷

Néha, egy-egy megjegyzés erejéig gúnyos, cinikus módon nyilatkozik meg. *„Beképzelt és hiú ember.” „Nagy stréber volt idehaza, mindenkivel összeveszett, akitől nem függött.” „Mindig oda fog állni, ahol valami előnyösebbet lát.” „Nagyon szeretett szervezni, mert ahhoz jobban értett, mint a biokémiához. [...] Tudományos vonalon nem fog semmit sem csinálni.”*

Információkat kértek tőle külföldre utazó magyar kutatókról is. A tömör jellemzéseken túl arról is véleményt adott, hogy vajon az illetők alkalmasak-e ope-

43 == Uo.

44 == Gerendás, 1958: 1761–1762.

45 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 91–93. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, a New York-i biokémiai kongresszus kapcsán, 1964. június 23. A tévesztés nemcsak a nevek hasonlósága miatt egyértelmű, hanem azért is, mert ismeretes a szóban forgó kongresszuson részt vevő magyarok listája, amelyben Wollemann Mária szerepel. Ld. Banga, 1964: 720–721.

46 == Lakiról bővebben: Laki, 1983: 1–10.

47 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 12. „Kutató” fn. kapcsolat jelentése, 1959. február 7.

ratív feladatok elvégzésére. Néhány, az MTA Biokémiai Intézetben dolgozó kollégáját is „véleményezte” kiutazásuk előtt. Íme az egyik: *„Nagyon jól ismeri, mert intézetében dolgozik. Szakmailag erősen középszerű felkészültségű és képességű kutató. Emberileg egy csendes, kissé magának való kutató, nehezen barátkozó személy. Példás családi életet él. Politikailag elég képzett, de önálló véleményt politikai kérdésekben nem mond. [...] »Kutató« véleménye szerint kiutazása alkalmával konkrét személyek tanulmányozására és általános magatartására nézve eligazítható, de csak fedéssel⁴⁸, mert különben a feladatoktól megijedne. [...] »Kutató» készségesen adta N.N.-re vonatkozó alapos információját.”⁴⁹*

Állambiztonsági szempontból a folytatásra nézve megállapítható, hogy „Kutató” alapvetően jól ítélte meg kollégájának a szolgálatok szempontjából való alkalmazhatóságát. A III/1-es osztály értékelése szerint *„kinttartózkodása idején a BM III/1-1.B alosztály megkísérelte foglalkoztatását, [...] túlzott óvatossága, tartózkodó magatartása miatt elhárító feladatait nem hajtotta végre, szakmai elfoglaltságára hivatkozott”.*⁵⁰ Ez a helyzet későbbi útjai során sem változott.

Ritkábban szakmai kérdések is felmerültek: milyen a meglátogatott külföldi intézetek felszereltsége; annak véleményezése, hogy érdemes-e ipari kémkedés révén megszerezni a biológiai kutatáshoz szükséges valamely eszközt; mutáns baktériumtörzs konspiratív beszerzésében való szakértői részvétel. Ez utóbbi esetben „Kutató” határozta meg, hogy milyen mutációkat hordozzon a baktérium, majd intézetében tesztelték és használták az Angliából beszerzett *E. coli* törzset.⁵¹ Azaz ekkor a szolgálat tett szívességet Straubnak, egy szakmai igényének kielégítésével.

= = = Az 1961-es amerikai út

Munkadossziéjának mintegy fele az 1961-es moszkvai IUB (International Union of Biochemistry) kongresszushoz és a szintén 1961-es USA-beli Pugwash konferenciához (ez egyfajta tudományos békekonferencia, főként az atomfegyverkezés ellen; Straub az Országos Béketanács alelnöke is volt) és ehhez kötődve Straub amerikai útjához kapcsolódik. Moszkvában⁵² találkozott Paul Doty amerikai bio-

48 = = Azaz az eligazító tiszt nem fedhette fel kilétét, hanem pl. mint MTA vagy külügyi tisztviselő adhatta a feladatokat.

49 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 84. Jelentés „Kutató” fn. titkos munkatárssal lefolytatott találkozóról, 1963. december 23. Vö. 80. jegyzet.

50 = = ÁBTL 3.2.5. O-8-334/2 „Pemba” Tanzániai Magyar Külképviselet.

51 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 87–90. Jelentés „Kutató”-val való találkozóról, „Nicolette” ügyében, 1964. május 3., 1964. június 5.

52 = = A moszkvai kongresszusra résztvevőként a belső elhárítás (BM II/5-f) egy tisztje is kiutazott. Jelentése szerint kint háromszor is találkozott „Kutató” fedőnevű ügynökkel (sic!); aki „szóban igen értékes információkat adott a Moszkvában a kongresszuson tartózkodó több nyugati küldött magatartásáról [...] és egy olyan jelzést adott, amelyben a szovjet elvtársak több operatív intézkedést foganatosítottak. „KUTATÓ” több információját ellenőriztem, az teljesen megbízhatónak bizonyult.” ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 37. Szőke Tibor r. fhdgy. jelentése, 1961. szeptember 30.

kémikussal, aki a Pugwash konferencia egyik szervezője volt, s vele már itt egyeztetett amerikai programjáról, aminek megszervezésében is segítette (vízumhosszabítás, költségek fedezése). A Stowe-ban (Vermont, USA) tartott kéthetes rendezvény valójában két, egymást követő konferencia (a 7. és 8. Pugwash Conference) volt, az első hét a kelet-nyugati tudományos együttműködésről és tudóscseréről, míg a második a leszerelésről szólt. Straub az első héten volt aktívabb, két munkacsoportban is részt vett (Exchange of scientist and scientific information; International cooperation in the life sciences).⁵³ Az első héten ott volt Wigner Jenő, a másodikon Szilárd Leó. Mindkettőjükkel szívélyesen elbeszélgetett, amiről jelentésében is beszámolt.⁵⁴ Wignert „erősen jobboldali beállítottságú”-ként jellemezte, akinek azonban nagyon jólesik, hogy a Magyarok Világszövetségétől rendszeresen kap magyar irodalmat. (A Magyarok Világszövetsége valójában egyfajta fedőszerveként működött, az állambiztonsági szervek útmutatása alapján.⁵⁵) Straub véleménye szerint Szilárd „a konferenciára nagyon hasznos hatást gyakorolt”, személyes beszélgetéseik során pedig „melegen és jóindulatúan érdeklődött”.⁵⁶ A konferenciát követően őt és feleségét Washingtonban is felkereste. Főként biokémiai kérdésekről beszélgettek.

Mivel a konferencia után a Rockefeller Alapítvány támogatásával további három hetet töltött kint, az amerikai útra alaposan felkészítették, hiszen több egyetemet meglátogatott, előadásokat tartott New Yorktól San Franciscóig, és számos tudóssal, magyarokkal és nem magyarokkal találkozott. A levelek, amelyeket Straub az út szervezése során küldött a meglátogatandó kollégáknak, k-ellenőrzés révén beszerzett másolatban a B-dossziében találhatók. Meghatározták, hogy kikkel lépjen kapcsolatba, és kiktől próbáljon meg minél több információt meg tudni. Felhívták a figyelmét azokra a személyekre, így a már említett Doty professzorra, akiről az gondolták, hogy Straubot próbálják majd megkörnyékezni információszerezés céljából. Straub utólag megerősítette, hogy Doty tekintetében valószínűleg igazuk volt. Az utat követően több jelentés is készült, külön a konferenciáról és a meglátogatott intézményekről és személyekről, köztük értelemszerűen Szent-Györgyi Albertről és Laki Kálmánról is. További magyarokkal is találkozott:

53 = = Kraft, 2022: 45–69.

54 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 45–46. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17.

55 = = Bővebben lásd Szekér, 2023: 142–148.

56 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 45–46. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 57. Jelentés az USA-ban, Stowe községben /Vermont állam/ 1961. szeptember 5–17. között tartott két konferenciáról, melyeket a Pugwash Continuing Committee hívott össze, 1961. október 10.

Szent-Györgyi András, Hegyeli András, Csapó Árpád, Ács György, Lengyel Péter, Bárány Mihály, Hajdu (?). Amerikai útjáról kivételesen nemcsak szóban, hanem írásban (gépírás) is beszámolt, „Kutató” sk. kézírásos aláírással.⁵⁷

A moszkvai és az amerikai út egyes vonatkozásai a szovjet társszervet is érdekelhették, így a tartótsízt javasolta feletteseinek, hogy készítsenek jelentést a számukra, illetve bizonyos anyagokat fordítsanak le.⁵⁸ Ezek közé tartozott a Doty-ról és Emil Smithről adott jelentés is. Az orosz családból származó Smith ekkor az amerikai biokémiai társaság elnöke volt, Straub régi barátja még a háború előtti oxfordi ösztöndíja idejéből. Mint „Kutató” írja, akkoriban az USA kommunista pártjának tagja volt, és neki is adott, illetve küldött marxista irodalmat. Bár már nem kommunista, *„jelenleg is a szimpatizánsok közé sorolható”*.⁵⁹

Érdemes megemlíteni, hogy a munkadosszié tartalmaz még egy jelentést (1961. október 10.) a Pugwash konferenciáról, *„akadémikus, egyetemi tanár”* aláírással, ahol az aláíró neve olvashatatlanra van téve. Nyilvánvalóan Straub írta, valószínűleg az Akadémiának készített jelentés másolata.⁶⁰ A jelentést végén olvashatjuk az alábbi sorokat: *„Meggyőződésem, hogy a mai kádereképzésünk és felszerelési tempónk mellett a biológiai és orvosi tudományos életünk relatíve egyre jobban elmarad és már ma is provinciális.”*

= = = A Szegedi Biológiai Központ

Alig fél év múlva, 1962. május 3-án megalakult Straub elnökletével az MTA Biológiai Tudományok Osztálya. Első évi beszámolójában többek között beszámolt arról, hogy az osztály fáradozásainak eredményeként 1963-ban megindul az ELTE-n a szakbiológusok képzése, valamint arról, hogy az osztály vezetősége úgy határozott, hogy javasolja *„biológiai kutatóintézet komplexum létesítését”*, melyet a következő 6-8 éven belül kell megépíteni, s amelyben Növényélettani és Ökológiai, Növény- és Állatgenetikai, Biofizikai és Biokémiai Intézetek nyernek majd elhelyezést.⁶¹ *„Az Országos Tervhivatal javaslata az, hogy ezeket az intézeteket Szegeden létesítsük.”*⁶² Az MTA Szegedi Biológiai Központja (SZBK) nyolc év múlva, 1971-ben

57 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 41–53. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17.

58 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 40. Jelentés „Kutató” beszámoltatásáról, 1961. október 23.

59 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 52. „Kutató” fn. informátor jelentése, 1961. október 17.

60 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 54–59. Jelentés az USA-ban, Stowe községben /Vermont állam/ 1961. szeptember 5–17. között tartott két konferenciáról, melyeket a Pugwash Continuing Committee hívott össze, 1961. október 10.

61 = = Straub, 1963: 173–209.

62 = = Uo.

kezdte meg részleges, majd 1973-ban teljes körű működését a fenti négy intézettel; első főigazgatójának Straub F. Brunót nevezték ki 1970 júliusában.⁶³

Érdemes itt arról is szólni, hogy bár utólag visszatekintve az SZBK létrejötté abszolút sikertörténet, ami döntő módon, pozitív irányban befolyásolta a magyar molekuláris biológia fejlődését, a kortársak véleménye megoszlott a kérdésben. Ennek állambiztonsági lenyomata is maradt, amint láthatjuk „Gábor” fn. ügynök 1973-es jelentésében, amely „Feljegyzés a magyar biológiai kutatás néhány problémájáról, különös tekintettel a Szegedi Kutatóra” címmel készült.⁶⁴ „Gábor” nehezmenyezte, hogy „a káderpolitikai és tudományelméleti koncepció kialakításánál Straub és a szervezők előtt mindenben az »amerikai példa« lebegett”. Kifogásolta, hogy az új központ vezetőit a „szakmailag, de főként politikailag Budapesten imposzszibilis elemek körében” keresték. Szóba hozta, hogy a Straub vezette MTA Biokémiai Intézet, melynek le kellett volna Szegedre költöznie, Budapesten maradt, mint „kihelyezett enzimológiai osztály”. (Ez véglegesen így maradt, és Straub főigazgatói mandátumának lejárta után, 1978-tól Straub igazgatása alatt az SZBK ötödik intézeteként működött.)

Összezett véleménye szerint „a létesítési koncepciót [...] alapos revízió alá kellene venni. [...] Az orientáció irányánál pedig nem az amerikai vonal még további erősítését kellene forszírozni, hanem azt, hogy ez a rendkívül nagy anyagi áldozattal létrehozott nagy létesítmény a szocialista integráció keretében és szolgálatában működjék.” Nézetének súlyt adandó, kiemelte, hogy „az összes információk úgy jelzik, hogy a helyi, városi pártszervek helyesen és mélyén látják a problémákat”. Tekintve, hogy a szegedi (Csongrád megyei) pártbizottság egyike volt „az 1960–70-es évek ún. »kemény« pártvezetése támaszainak”,⁶⁵ ez valóban negatívan befolyásolhatta (volna) az esetleges koncepciómódosítást. A jelentés értékelése említi, hogy „1972 végén »Cseke Zoltán« fn. informátor hasonló jellegű negatív problémákat jelzett”. Ugyanakkor megállapítják, hogy annak elbírálása, hogy „a felvetett problémák mennyire megalapozottak és valósak [...] nem tartozik hatáskörünkbe”.⁶⁶ A háttérben folyó esetleges vitát eldöntötte, hogy – amint azt „Gábor”-nak a gépelt jelentéshez kézzel hozzáfűzött kiegészítése is jelzi – az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) 1,25 millió

63 == Átadták az MTA Szegedi Biológiai Központjának első részét. *Délmagyarország*, 1971. április 3. 1.; Ünnepelesen felavatták a biológiai központot. *Délmagyarország*, 1973. október 12. 3.; Straub F. Brúnó akadémikust, az Akadémia Biokémiai Intézetének igazgatóját háromévi időtartamra megbízták a Magyar Tudományos Akadémia szegedi biológiai központja főigazgatói teendőinek ellátásával. *Népszabadság*, 1970. július 23. 8.

64 == ÁBTL 3.1.2. M-38828. „Gábor” M-(munka) dosszié, 354–360. Feljegyzés a magyar biológiai kutatás néhány problémájáról, különös tekintettel a Szegedi Kutatóra, 1973. január 9. A következő idézetek helye uo.

65 == Glatz, 2001: 1058–1062.

66 == ÁBTL 3.1.2. M-38828. 361. Kézzel írt értékelés „Gábor”-nak az SZBK-ról adott jelentéséről. 1973. január 10.

dolláros támogatásban részesítette az SZBK-t. Ennek az összegnek (melynek folyósítását Straub harcolta ki) egyharmadát műszerbeszerzésre, egyharmadát külföldi szakértő tanácsadók meghívására, a fennmaradó harmadot pedig szegedi kutatók külföldi utaztatására lehetett fordítani.⁶⁷

= = „Lyuk” a dossziében

A következő, 1962-es évből nincs anyag „Kutató” dossziében. Ez azért is meglepő, mivel más állambiztonsági forrásból tudható, hogy ekkor is operatív kapcsolatban álltak vele. Mint Szekér Nóra idézett műve részletesen tárgyalja, Szilárd Leó is azok közé a Nyugaton élő magyar tudósok közé tartozott, akik az állambiztonság célkeresztjében álltak.⁶⁸ A Szilárdra vonatkozó anyagok javarészt a „Törő” fn. kutatási dossziékban találhatók.⁶⁹ Ezekből kitűnik, hogy Szilárdot szeretnék volna Budapestre invitálni, az MTA általi meghívás révén. A megvalósításban komoly szerepet szántak Straubnak is. A Straubot is foglalkoztató II/3-F alosztály összefoglaló jelentést készített a „Szilárd-ügyről”, 1962 áprilisában.⁷⁰ Néhány nappal később megszületett a javaslat, hogy az 1962 szeptemberében, Londonban tartandó Pugwash konferencián Straub adja át a meghívást, amelyre hivatalos megbízást kellett kapnia az Akadémiától.⁷¹ A javaslatban Szőke Béla r. alezredes, osztályvezető-helyettes és Jármer Ferenc r. őrnagy mb. alosztályvezető leírják, hogy Straubnak még a konferencia előtt Cambridge-ben tartandó szűk körű előkészítő alkalmon kell megismerkednie Szilárddal, ami „nem okoz különösebb problémát, hiszen mindketten neves tudósok, feltehetően ismerik is egymás nevét /Straub ismeri Szilárd munkásságát/ [...] Dr. Straub F. Brunot és [a szintén kiutazó] Dr. Pál Lénárdot megfelelő eligazításban részesítjük a Pugwash Konferenciára való kiutazásuk előtt. Az eligazítás elsősorban a Szilárd Leóval való megismerkedésre [...] fog irányulni.” Az előterjesztők láthatóan nem ismerték az 1961-es Pugwash konferenciáról „Kutató” által készített 13 oldalas jelentést, amit ugyanezen alosztály (II/3-F) kapott meg, amelyben részletesen beszámol többek között a Szilárddal történt többszöri találkozásairól is.⁷² Pedig Straub ekkori tartótisztje, Antal Sándor r. őrnagy, aki a 61-es jelentést is vette, maga is foglalkozott a Szilárd-üggyel, és jóváhagyó aláírása ott szerepel a „Törő” fn.-re kiállított kutató dossziék irattárba helyezéséről szóló 1962-es határozat-

67 = Venetianer, 2023: 8–12.

68 = Szekér, 2023: 85–124.

69 = ÁBTL 3.2.4. K-1527/1. és ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. „Törő” K-(kutató) dossziék.

70 = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 57–64. Összefoglaló jelentés Szilárd Leó ügyében, 1962. április 21.

71 = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 65–68. Javaslat Szilárd Leó ügyében, 1962. április 26. A következő idézetek helye uo.

72 = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 41–53. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17.

ton.⁷³ Ez az ismerethiány nehezen értelmezhető; mindenesetre nem vet jó fényt az (al)osztályon belüli koordinációra. Egy májusi feljegyzés megerősíti a fenti javaslatban leírtakat.⁷⁴

Bár a találkozó a konferencián létrejött, kedélyesen beszélgettek, Szilárd tréfálkozott is, de a Straub által Rusznyák István MTA-elnök nevében tolmácsolat meghívás eredménytelen volt.⁷⁵ Ennek oka, hogy még a konferenciát megelőzően Szilárd a washingtoni követségen keresztül értesre adta, hogy – magyar értékelés szerint a State Department nyomására – csak egy általános (56-os) amnesztia után térne haza.⁷⁶

= = „Kutató” helyesen járt el, [...], hogy igényli a hivatalos álláspont ismeretét”

1963-ban és 1964-ben számos (szokás szerint főleg szóbeli) információval szolgált „Kutató”. 1963. május 15-én Dr. Kőszegi Miklós r. százados vette át.⁷⁷ Nem sokáig maradt ő a kapcsolattartó, mivel néhány hónap múlva Liptai László r. hadnagy lépett a helyébe.⁷⁸ 1963-ban átadott tartótisztjének egy Laki Kálmántól kapott levelet; ekkoriban Szent-Györgyi Albert is írt neki, erről azonban csak szóban számolt be, viszont később adott róla írásos anyagot.⁷⁹ Ez évben adta a már idézett jellemzést is a Biokémiai Intézetben dolgozó kollégájáról, és ekkor indult a mutáns *E. coli* baktériumtörzs beszerzése is.⁸⁰ Ez a következő évben valósult meg „Nicolette” fn. angol biokémikus révén.⁸¹

73 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 141. Határozat Szilárd Leó ügyében, 1962. november 14.

74 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 103–106. Feljegyzés Szilárd Leó ügyében, 1962. május 21.

75 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 120–127. Útjelentés. Prof. Harrison Brown budapesti látogatásáról, 1962. szeptember 27.; ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 135–136. Találkozás Szilárd Leo professzorral, 1962. október 3.

76 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 116. Távirat Washingtonból, 1962. július 31.; ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 135–136. Találkozás Szilárd Leo professzorral, 1962. október 3.

77 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 65. Dr. Kőszegi Miklós jelentése „Kutató” titkos munkatárs átvételéről, 1963. május 15.

78 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 69–71. Liptai László jelentése „Kutató” titkos munkatárs átvételéről, 1963. szeptember 24.

79 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 68. Laki Kálmán levél másolata, 1963. szeptember 7.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 69–71. Liptai László jelentése „Kutató” fn. titkos munkatárs átvételéről, 1963. szeptember 24.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 83–84. „Kutató” Szentgyörgyi (sic!) prof.-ról, 1963. november 12.

80 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 84. Jelentés „Kutató” fn. titkos munkatárssal lefolytatott találkozó-ról, 1963. december 23.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 87–88. Jelentés „Kutató”-val való találkozó-ról, „Nicolette” ügyében, 1964. május 3.

81 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 89–90. Jelentés „Kutató”-val való találkozó-ról, „Nicolette” ügyében, 1964. június 5.; „Nicolette”, alias David Kerridge. A BM II/3-f. (a későbbi BM III/I-4-f.) alosztálya által 1962-től foglalkozott David Kerridge biokémikus, a cambridge-i egyetem Biokémiai Kutató Intézete igazgatóhelyettese személyével („Nicolette” fedő-

1964-ben jellemezte a New York-i IUB konferenciára kiutazó magyar kutatókat. Egyikük, Keleti Tamás esetében, aki akkor az MTA Biokémiai Intézet párttitkára (1986–1989 között igazgatója) volt, felmerült az operatív foglalkoztatás lehetősége az ún. „Williár”-ügyben. *„Keleti Tamás személyében – a további ellenőrző adatoktól függően – a kongresszuson »Williár« tanulmányozható lesz [...] Keleti Tamásra vonatkozó adatokat a III/II-2. osztálytól beszerezzük, alkalmassága esetén a »Williár« ügyben való felhasználására és a vele való személyes megismerkedésre javaslatot teszünk.”*⁸² „Kutató” dossziéjában nincsenek az ügyre nézve további dokumentumok, de más levéltári források alapján úgy látszik, hogy a szolgáltatnak sikerült a „Williár”-ral való kapcsolatfelvétel, és évekig tartó együttműködés alakult ki.⁸³ Azonban ez valószínűleg Keleti Tamás nélkül jött létre, akinek operatív foglalkoztatásáról nincsen adat.⁸⁴

„Kutató” 1964-ben is részt vett az ezúttal Karlovy Varyban tartott Pugwash konferencián, amelyről jelentést adott, és egy részletes feljegyzés is készült.⁸⁵ Ezekből úgy látszik, hogy ezúttal nem kapott célszemélyekkel kapcsolatos operatív feladatot. Viszont váratlanul fölmerült egy olyan téma, ami az előzetes programban nem szerepelt, s amire külön munkabizottságot hoztak létre, amelynek Straub is tagja lett. *„A bizottság a mikrobiológiai háború eltiltásáról és az ezzel kapcsolatos ellenőrzés kérdéséről tárgyalt. [...] ezt a konferencia nyugati tudósok javaslata alapján tűzte napirendre és alakított külön munkabizottságot.”*⁸⁶ Egy, a konferenciáról készült nemzetközi beszámoló szerint az ellenőrzés Közép-Európára fókuszált volna.⁸⁷ „Kutató” feljegyzése Magyarországot és Csehszlovákiát említi, ahol kísérleti

néven) beszerzés céljából. Kerridge 1963-ban Magyarországról nősült, feleségét, Moosáry Fruzsínát „Nancy” fedőnéven tanulmányozták, de egyikük munkahelyét sem ítélték megfelelőnek hírszerzési szempontból. ÁBTL 3.2.4. K-2007 dosszié. „Nicolette”.

82 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 91–93. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, a New York-i biokémiai kongresszus kapcsán, 1964. június 23.

83 == Ennek dokumentumai az ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. „Dézsi” M-(munka) dossziében találhatóak. ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. 54–56. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozásról, 1971. február 3.; ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. 57–59. Jelentés Pasteurella Pestis-ről. 1971. február 18.; Mt-1096. 87–91. Jelentés, 1975. március 28.; A dossziében ez az utolsó jelentés.

84 == Neve több 1956-os dossziében fordul elő; ezekben állambiztonsági foglalkoztatására nézve nincs adat. ÁBTL 3.1.9. V-150381/1. „Tájékoztató jelentés az ellenforradalmi fegyveres góccokról és szervezetekről a vizsgálati ügyek tapasztalatai alapján”; ÁBTL 3.1.5. O-16801. „Práter utcai fegyveres ellenforradalmárok”.

85 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 94–96. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, 1964. október 1.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

86 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.; A mikrobiológiai háború „eltiltása” alatt bizonyára megtiltás vagy betiltás értendő.

87 == Feld, 1965: 7–10.

célzattal először vezetnék be az ellenőrzést. Ezt előkészítendő, Stockholmban újabb konferenciát tartanának; kérték, hogy Straub is juttassa el álláspontját. Straub a helyszínen kitért az állásfoglalás elől, mondván, hogy erre nincs felhatalmazása. Hazaérkezve, az MTA Titkárságára is elküldte jelentését avval, hogy a továbbiakra nézve állásfoglalást vár.⁸⁸ A tartótiszt értékelése szerint: „»Kutató« helyesen járt el, amikor a megbeszéléseken nem foglalt állást, illetve [...], hogy igényli a hivatalos álláspont ismeretét.”⁸⁹

A „Kutató” által szóban adott és a tartótiszt által rögzített jelentésben további témaként szerepel „az USA Tudományos Akadémiáján folytatott megbeszélés a tudós cseréről, valamint a Harvard Egyetemen Kissinger professzorral folytatott megbeszélés”.⁹⁰ A részletesebb és alaposabb feljegyzésben már nincs szó róla, hogy e megbeszélések ténylegesen Amerikában folytak volna, hanem a „szervünknek operatív úton az alábbi kérdések jutottak tudomására” megfogalmazás szerepel.⁹¹ A dolognak annyiból van jelentősége, hogy tudható, Straub 1964-ben nem járt az USA-ban,⁹² viszont a Pugwash konferenciának számos amerikai résztvevője volt, köztük Henry Kissinger is.⁹³ Így a hivatkozott megbeszélések Kissinger esetében minden bizonnyal Karlovy Varyban történtek, s a tartótiszt (nem először) félreértette a hallottakat.⁹⁴ A tudóscserét illetően a feljegyzés azt írja, hogy az „USA Tudományos Akadémiája azon fáradozik, hogy az MTA-val megállapodást kössön tudós cserét illetően”.⁹⁵ Azaz egy hosszabb folyamatról volt szó, ami szóba kerülhetett a Pugwash konferencia privát megbeszélésein. A tudományos csereegyezményt csak néhány év múlva írták alá az amerikai National Science Foundation és az MTA között, mivel a vietnámi háború kitörése miatt a magyar fél visszakozott.⁹⁶

88 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

89 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 94–96. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, 1964. október 1.

90 == Uo.

91 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

92 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 77. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, 1963. november 5. Az MTA Biokémiai Intézete 1964. évi munkabeszámolója, 4.

93 == Yale University Library. Manuscripts and Archives: Henry A. Kissinger papers, part II. (MS 1981). Series I: Early Career and Harvard University. General. Pugwash. Thirteenth Pugwash Conference, Karlovy Vary, Czechoslovakia, Sep 13–19, 1964. 1–3. <https://collections.library.yale.edu/catalog/11784245>

94 == A jelentésben más nyilvánvaló tévedés is van. Ugyanúgy Liptai László vette, mint a 42–43. és 45. jegyzettel hivatkozottakat.

95 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

96 == A visszalépő levelet Straubnak kellett megírnia az amerikai partnereknek; majd 1970-ben a megállapodást is ő írta alá magyar részről. Ld. Závodszy, 2023: 13–17.

= = „Feladatát mint »hivatalos kapcsolat« is megoldhatja a jövőben”

A Pugwash konferenciáról adott jelentése volt az utolsó; ezután, 1968-ig már csak technikai jellegű anyagok vannak a dossziéiban (tartótisztszere⁹⁷, állományban tartás megerősítése), jelentések nincsenek. 1968. február 20-án kizárták a hálózatból, mivel „rendszeresen foglalkoztatva nem volt” és „feladatát mint »hivatalos kapcsolat« is megoldhatja a jövőben”.⁹⁸ Kizárása után „Kutató” mégsem tűnt el az állambiztonsági dokumentumokból. Egy, a Szegedi Biológiai Központban dolgozó közvetlen munkatársának (aki „Dézsi” fedőnéven adott jelentéseket) a beszervezési és munkadossziéiban még a hetvenes években is (utoljára 1976-ban) többször így említik tényleges személyneve helyett.⁹⁹ Hosszú az ügynökmúlt árnyéka!

Távolról sem törekedtem teljességre, inkább csak jellemezni kívántam egy nagy formátumú tudós és tudománypolitikus és az állambiztonsági szervek közötti kapcsolatot. Straub megítélésének szempontjából az anyag korántsem egyértelmű. Az együttműködés ténye önmagában sajnálatos, még inkább az, hogy ez formalizált módon, beszerelve, „titkos munkatársként” történt. A jelentések döntő többsége külföldi, jelentős részben emigráns magyar kutatókat érintett, akik számára ez semmiféle hátránnyal nem járt. Hazai kutatókról csak jóval ritkábban, külföldre utazásuk esetén adott jellemzést; a munkadossziében található esetekben a kiutazás már eldöntött tény volt, Straub véleménye azt nem befolyásolta. Néhány esetben arról is állást foglalt, hogy a kiutazó vajon alkalmas-e operatív feladatok elvégzésére, amit jól ítél meg. Tudományszervezői szerepe kiemelkedő volt a magyar molekuláris biológia fejlődésében, s hogy ez minél eredményesebben történjen, ahhoz hozzájárulhattak állambiztonsági kapcsolatai is. Pedig valószínűleg ezek nélkül is hasonlóan sikeres lehetett volna e tevékenysége.

97 = Szőke Tibor r. százados vette át, akit már korábbról is ismert. (Ld. 52. jegyzet.) ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 52. 1965. július 9.

98 = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 52–53. Javaslat „Kutató” fn. tm. hálózatból való kizárására, 1968. február 8. Dossziéját 1968. február 20-án Szőke Tibor (ekkor már) r. őrnagy zárta le.

99 = ÁBTL 3.2.1. Bt-1519. „Dézsi” B- (beszervezési) dosszié. Tartótiszte ugyanaz a Liptai László volt, aki korábban „Kutatónak” is. ÁBTL 3.2.1. Bt-1519. 76–80. Jelentés. „Dézsi” fn. kapcsolat ügye, 1970. október 6.; uo. 81–85. Jelentés „Dézsi”-vel találkozási. 1970. október 20.; uo. 89–91. Összefoglaló jelentés „Dézsi” ügyében, 1970. október 20.; uo. 113–115. Összefoglaló jelentés „Dézsi” fn. tmt. ügyében, 1976. január 6.; ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. 48–50. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1970. november 25.; uo. 54–56. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1971. február 3.; uo. 60–63. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1971. május 4.; uo. 69–70. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1971. november 2.

= = = Levéltári források = = =

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

A Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék

3.1.2. Munka (M-) dossziék

M-13999. „Tóbiás”

M-13999/1 „Tóbiás”

M-38828. „Gábor”

3.1.5. Operatív (O-) dossziék

O-16801. „Práter utcai fegyveres ellenforradalmárok”

3.1.9. Vizsgálati (V-) dossziék

V-150381/1 „Tájékoztató jelentés az ellenforradalmi fegyveres gócokról és szervezetekről a vizsgálati ügyek tapasztalatai alapján”

A BM III/1. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék

3.2.1. Bt-dossziék

Bt-836. „Kutató”

Bt-1519. „Dézsi”

3.2.3. Mt-dossziék

Mt-58. „Kutató”

Mt-1096. „Dézsi”

3.2.4. Kutató (K-) dossziék

K-1527/1. „Törő”

K-1527/2. „Törő”

K-2007 „Nicolette”

3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)

O-8-334/2 „Pemba – Tanzániai Magyar Külképviselet”

Akadémiai Levéltár – Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár
és Információs Központ

Erdei Ferenc MTA főtitkára irattára, 11. pallium, 16. szám

Yale University Library

Manuscripts and Archives

MS 1981 Henry A. Kissinger papers, part 11., Series 1.

= = = Hivatkozott irodalom = = =

Banga, 1964

Banga Ilona: A IUB VI. Nemzetközi Biokémiai Kongresszusa. *Magyar Tudomány*, II. sz. 720–721.

Feld, 1965

Feld, B. T.: Report on the 13th Pugwash Conference. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 5. sz. 7–10. <http://www.jstor.org/stable/3823064> (utolsó letöltés: 2025. január 10.).

Gerendás, 1958

Gerendás Mihály: Beszámoló a IV. Nemzetközi Biokémiai Kongresszusról. *Orvosi Hetilap*, 12. sz. 1761–1762.

Glatz, 2001

Glatz Ferenc: A Szegedi Biológiai Központ születésnapján. Adalékok egy intézet keletkezéstörténetéhez. *Magyar Tudomány*, 9. sz. 1058–1062.

Kraft, 2022

Kraft, Alison: Stowe, Vermont, September 1961: Two Contrasting Conferences in America. In *From Dissent to Diplomacy: The Pugwash Project During the 1960s Cold War*. Szerkesztette: Alison Kraft. Springer, Cham. 45–69.

Laki, 1983

Laki Kálmán: Életrajzi töredékek. *Biokémia*, 1. sz. 1–10. <https://www.mbkegy.hu/apps/mbkegy/pages/index.html#!/BiokemShow/1983/03/006do0e100720063006900750073> (utolsó letöltés: 2024. április 3.).

Orosz, 2024

Orosz Ferenc: Straub F. Brunó és az állambiztonság. *Élet és Irodalom*, 19. sz. 8–9.

Orosz–Vértessy, 2021

Orosz Ferenc – Vértessy Beáta: What’s in a name? From „fluctuation fit” to „conformational selection”: rediscovery of a concept. *History and Philosophy of The Life Sciences*, 3. sz. 88. Doi: 10.1007/s40656-021-00442-2.

Straub, 1963

Straub F. Brunó: MTA Biológiai Tudományok Osztálya Vezetőségének beszámolója. *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei*, 3–4. sz. 173–209.

Szekér, 2023

Szekér Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Takács, 2010

Takács Tibor: A belső reakció elleni elhárító osztály, 1956–1962. Szervezet-történeti vázlat. *Betekintő*, 3. sz. 1–18. http://betekinto.hu/2010_3_takacs (utolsó letöltés: 2024. április 3.).

Újváry, 2010

Újváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Emericánáról. In *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Szerkesztette: Újváry Gábor. Ráció Kiadó, Budapest, 413–493.

Vajda, 2012

Vajda Tamás: A Foederatio Emericana szegedi története. In *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között*. Szerkesztette: Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 46–79.

Venetianer, 2020

Venetianer Pál: A párizsi Pasteur Intézet világhírű magyar molekuláris biológusa: Ullmann Ágnes. *Magyar Tudomány*, 9. sz. 1194–1201.

Venetianer, 2023

Venetianer Pál: Emlékvázlat az SZBK alapításáról és induló éveiről. In *A biológia fél évszázada a Szegedi Biológiai Kutatóközpontban*. Szerkesztette: Siklós László. Szegedi Biológiai Kutatóközpont, Szeged, 8–12.

Závodszy, 2023

Závodszy Péter: A kezdetek hatvan év távlatából. In *A biológia fél évszázada a Szegedi Biológiai Kutatóközpontban*. Szerkesztette: Siklós László. Szegedi Biológiai Kutatóközpont, Szeged, 13–17.

=== Online forrás ===

<https://www.familysearch.org/>

===== Sajtó =====

Délmagyarország, 1943, 1971, 1973

Népszabadság, 1970

Kulcsszavak

=====

hírszerzés, Kádár-rendszer, ügynöki hálózat

Wigner Jenő fizikus, prof. dr. Tigyi József, a Pécsi Orvostudományi Egyetem rektora és dr. Szabó Zoltán, a Magyarok Világszövetsége főtitkára, 1976.

Fortepan / Bojár Sándor

/ Biochemist, Academic, “Researcher” /

F. Brunó Straub and the State Security Services

It has recently been revealed that biochemist F. Brunó Straub (1914–1996), the vice president of the Hungarian Academy of Sciences, the president of the Presidential Council of the Hungarian People's Republic, was an agent (first an informant, then an undercover agent) of the state security service under the pseudonym “Researcher” between 1959 and 1968. He was recruited by the internal security department (sub-department BM 11/5-f), and then, at the end of 1960, he was transferred to intelligence (sub-department BM 11/3-F and then BM 111/1-4-F - scientific and technical intelligence). Both the B (recruitment) and M (work) files of “Researcher” have been preserved in the Historical Archives of the State Security Services. Primarily, he had to provide opinions and data about foreign scientists, especially during his trips abroad. Before his trips, he was briefed on who and what might be of interest to intelligence. They were particularly interested in emigrant Hungarian researchers. He described them from both a professional and a human point of view, and—if he knew about it—also covered their relatives and relationships at home. He was also asked to provide information about Hungarian researchers travelling abroad. In addition to the brief profiles, he also gave an opinion on whether the persons are suitable for performing operational tasks.
